

Szociális struktúrák mint az önépítés alakzatai

A társadalom és a jog autopoietikus felépítése

A társadalomtudományok önkorrekciós logikája semmiképpen sem nélkülözheti a konstruktivitás azon elgondolását, amely ellenszegül a szubsztanciaképzés mindenkori gyakorlatának. Éppen ezért sokféle oktatási területet átjárhat a rendszerelméleti gondolkodás Luhmann-féle megközelítése.

Az utóbbi két évtizedben egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik az önreferenciális problémák iránt. A szociológiai elméletek több ponton fordulnak a konstruktivizmus körésem egyöntetű paradigmájának irányzataihoz. Egyik előadásában *Niklas Luhmann* a következőképpen fogalmazott: „Az újabb elméletek (...) azt jelzik, hogy maga a realitás is önreferenciális, cirkulárisan felépített, és ezen vonatkozásának a megfigyelése elkerülhetetlen. Ennek következtében megnőtt az érdeklődés az úgynevezett autopoietikus rendszerek, vagyis az olyan rendszerek iránt, amelyek folyamatosan újraterektik magukat, s közben nem pusztán szerveződésük módját választják meg, vagyis nem pusztán strukturálják magukat, hanem még az alkotóelemeik, legutolsó egységeik, atomjaik, vagy egyéneik maguk is egységként konstituálják önmagukat. Ezek a rendszerek – egy definiálhatatlan, hártatlan, komplex alap fölött mintegy lebegve – olyan egységek kombinálódásából alakulnak ki, amelyeket önmaguk hoznak létre sejtként, vagy idegi impulzusként, avagy cselekvésként, vagy éppen szóként. Ezért nevezik ezeket *Humberto Maturana* javaslata nyomán autopoietikus rendszereknek.” (1) *Niklas Luhmann* „művelői konstruktivizmusa” a *Maturana* és *Varela* által kidolgozott biológiai önépítő rendszerek elméletét alkalmazza a társadalomtudományok kérdésmegközelítésére és funkcionális alapelveire. (2) A *Jogfilozófiák* sorozatban megjelent *A társadalom és a jog autopoietikus felépítése* (3) című tanulmánykötet „elsősorban *Luhmann* tevékenységére összpontosítva” a kibontakozó konstruktivizmus perspektívájában megfogalmazódó kérdésekről és vitapontokról ad áttekintést.

Cs. Kiss Lajos bevezetője vázolja azt a tudománytörténeti horizontot, melyben a társadalomelméleti gondolkodás radikális fordulata végbement. Eszerint „a modern társadalomban a fakticitás tapasztalásának újfajta módozata jelent meg, (4) mivel a centrum nélkülivé váló világ nem gondolható el olyan független létezőként, mely normatív modellként szolgálhatna a szociológiai leírás számára. Ennek eredményeként bármilyen megfigyelés csupán alternatív valóságkonstrukciókat hozhat létre, minthogy „maga az elmélet is a megfigyelni és leírni szándékolt tárgy részévé válik, de nem a klasszikus tudásszociológia eredendő létbeágyazottságának, illetve létfüggőségének az értelmében, hanem abból a megfontolásból, hogy a világ kívülről nem figyelhető meg, mert egyetlen megfigyelés sem képes önmagát a megfigyelés tárgyától megkülönböztetni, illetve ezt csak egy következő megfigyelés teheti, amelyre újlag érvényes az önmegkülönböztetés lehetetlensége, s a sor folytatható a végtelenségig. A megfigyelések mindig csak a világban mehetnek végbe.” (5) Már ezen a ponton hangsúlyoznunk kell, hogy az ismeretelméleti konstruktivizmus eme alapvétele összecseng azzal, hogy az újkori hermeneutika szerint az értelmezés nem statikus alany/tárgy-viszonyt feltételez, hanem a kérdező és a kérdett dolog ontológiai elválaszthatatlanságát vonja be a játékba. Fontos azonban, hogy e

látszólagos hasonlóság ellenére különbség mutatkozik az idegenség megtapasztalhatóságának gyakorlatában, s éppen ez lehet az egyik kérdés, melyet az eltérő válaszok alapján érdemes szem előtt tartanunk.

A Bevezetés másik kiindulópontja a társadalmon és kommunikációs hálózatokon belül elkülönült részrendszerek státusát érinti. Ugyanis a fenti szemléletváltozásból következik, hogy a modernitásban olyan önjáratereleményen nyugvó autonóm részrendszerek épülnek ki, melyek maguk is önreferenciális egységek. Ilyen a jog is, mely annak köszönheti érvényességét, hogy egészen egyszerűen „jogi műveleteket alkalmaznak jogi műveletek eredményeire. A jog érvényességét nem lehet a jogrendszeren kívül, transzcendens igazolások formájában előállítani, majd onnan a jogba bevezetni. (...)» a jogon kívül nem létezik jog, tehát a rendszer társadalmi környezetéhez való viszonyában nincs a jognak sem inputja, sem outputja.» (6) (Természetesen számtalan analógia idézhető

lenne ennek alátámasztására. Luhmann egyszerű példájával élve magát az életet is megragadhatjuk önjáratereleményként, azaz autopoiéziszként: „az élet életet szül, és kívülről semmi sem adhat hozzá további életet. Az élet önreferenciális zárt reprodukcióként rendezkedett be. Az autopoiézisz kifejezést először erre alkották meg.» (7) A kötetben szereplő írások többször(ösen) újrafogalmazzák ezt az előfeltevést és felteszik a kérdést: hogyan érintkeznek, érintkezhetnek-e egyáltalán az egyes részrendszerek. Tágabban fogalmazva: lehetséges-e az autopoiézisz elve alapján működő világban rendszerek közötti kommunikáció.

Mielőtt rátérnénk a kiadványban szereplő tanulmányokra, érdemes rövid kitérőt tennünk. Az imént vázoltak alapján úgy tűnhet ugyanis, hogy az önépítő rendszerek elmélete univerzalizisztikus modellt kínál a világ jelenségeinek leírására. El kell oszlatnunk e félreértést. Éppen ellenkezőleg: Maturana és Luhmann is abból indul ki, hogy nem lehetséges teljes, mindent átfogó

megismerés. Sőt, e parciális játéktérben az egyes elméletek sem vihetők át azonos módon egyik tudományterületről a másikra. Nem arról van tehát szó, hogy az autopoiézisz jelensége mentén egyformán konstruálható meg az élet, a társadalom, a jog stb. területe; hanem arról, milyen strukturáltságot mutatnak a szociális rendszerek akkor, ha önépítő folyamataikat és belső működésüket nem valamely instanciához, hanem saját maguk által létrehozott funkciók referenciáihoz mérjük. E konstruktivizmus által kijelölt paradigma éppen azt a lehetőséget zárja ki, hogy valamilyen értelmezendő egységet visszavezessünk annak rendszerén túlra, s e külső középpont vagy eredet alapján építsük fel annak határait. *Siegfried J. Schmidt* szerint „megismerésünk nem egyfajta objektív valóságot képez le, hanem konstruál valamit, amit valóságként ismerünk el.» (8) Éppen ezért érdemes eljátszani a gondolattal: milyen következményekkel találkozunk magunkat szembe, ha olyan területeket próbálnánk leírni az autopoiézisz kérdésirányai mentén, mint pl. az irodalom. Ebben az esetben ugyanis elterelődhetne a figyelem azokról a jelenségekről, melyek pusztán kívülről határozzák meg az irodalmi szisztémát. Kulcsár Szabó Ernőt idézve: „A kérdés inkább az, hogyan reagál ezekre a tényezőkre az irodalom mint önmegalkotó rendszer. Hisz az iro-

---

*A Bevezetést Karácsony András
Konstruktivizmus a
társadalomelméletben című tanulmánya
követi, amely a konstruktivizmus
paradigmáján belüli „áramlatok”
elkülönítésével kezdődik. E történeti
eszmefuttatás szerint a társadalmi
(fenomenológiai) konstruktivizmus
középpontjában Berger és Luckmann
tevékenysége áll. Az említett szerzők
mindenekelőtt arra keresnek választ,
hogy miképpen lehetséges társadalmi
rend. Nézetük szerint a válaszhoz az
intézményesülés, a tárgyasodás és a
legitimációs folyamatok vizsgálata
vezethet el.*

---

dalmiságban forgalmazott nézetek logikája maga ad hírt arról, hogyan «esztétizál» az irodalom külső meghatározottságból származó szerep-összetevőket és miként válaszol az autopoietikus rendszer «feltörésére» irányuló hatásokra.” (9) Vagy a kérdés így is átfogalmazható: ha az autopoietikus rendszerként elgondolt irodalmiság radikálisan ellenszegül egy külső centrumok mentén felépített történeti konstrukciónak, akkor ténylegesen nem lehet más, csak irodalom.

De térjünk vissza fentebbi kiindulópontunkhoz. A Bevezetést *Karácsony András* Konstruktivizmus a társadalomelméletben című tanulmánya követi, amely a konstruktivizmus paradigmáján belüli „áramlatok” elkülönítésével kezdődik. E történeti eszme-futtatás szerint a társadalmi (fenomenológiai) konstruktivizmus középpontjában *Berger és Luckmann* tevékenysége áll. Az említett szerzők mindenekelőtt arra keresnek választ, hogy miképpen lehetséges társadalmi rend. Nézetük szerint a válaszhoz az intézményesülés, a tárgyasodás és a legitimációs folyamatok vizsgálata vezethet el. Az ismeretelméleti konstruktivizmus elsősorban az autopoietikus rendszerek modellezésére (*H. v. Foerster*), *Piaget* kognitív pszichológiájára, valamint *Maturana és Varela* biológiai munkáira támaszkodik. Ez az irányzat a kognitív, konstruált, fiktív és interszubjektív valóság leírhatóságára tesz kísérletet. Az empirikus konstruktivizmus áramlata a tudományos típusú tudást vizsgálja, s ennyiben szorosan kapcsolódik a tudásszociológiához, az etnometodológiához, a mikro-szociológiához és egyes antropológiai elképzelésekhez. Ez a konstruktivizmus is a társadalmi világ iránt érdeklődik. A szociológiai elméleteket ily módon a társadalomhoz és nem a tudományhoz kapcsolja; mégpedig azért, mert „a szociológiai alapfogalmak, modellek az elemzési területekhez tartoznak, azokban lehorgonyoztak, és azokra kell ezeket visszavezetni.” (10) A tanulmány ezen irányzat egyes felismeréseit, például *Knorr-Cetina* következtetéseit összeköti *Gadamer* koncepciójával, mely szerint a megértés átfordítási folyamat, nem pedig behelyezkedés valami adottba. A konstruktivizmus negyedik áramlata *Niklas Luhmann* műveleti konstruktivizmusa. *Karácsony András* írásának ezen része mintegy bevezeti a kötet gerincét képező *Luhmann-összeállítás*. Kitér azokra a rendszer- és kommunikációelméleti fogalmakra, melyek alapján a „műveleti konstruktivizmus” felépíti saját gyakorlatát. Elsősorban a megfigyelés, az ön- és idegenreferencia, illetve a realitás vezérfonala mentén mutatja be *Luhmann* hipotézisét. Eszerint a rendszer és környezete közti aszimmetrikus megkülönböztetés az autopoieízis egyik alapja. „A rendszer önleírása konstrukció, mert az önreferencia és az idegenreferencia további megkülönböztetési lehetőségek elvileg végtelen sorára utal, s a valóság más megkülönböztetésekkel másfépp is felépíthető.” (11) A konstrukciók valóságában tehát egy rendszer számára a realitás fogalma saját műveleteinek végrehajthatóságát jelenti.

Az irányzati struktúrák ismertetése után *Karácsony András* tanulmánya az autopoieízis fogalmának differenciálódását járja körül. Utal többek között arra is, hogy a szociális rendszerek elemi művelete, a kommunikáció hogyan értelmezhető *Luhmann* elmélete alapján. E konstrukció szerint az információ „közlés” megértés egymásra vonatkozásakor jön létre kommunikáció, mely körforgóan zárt rendszer. „*Luhmann* felfogása a kommunikáció fogalmát eloldja a tudat fogalmától. Noha kommunikációról nem beszélhetnénk, ha nem lenne tudat, a gondolatok egymásra következése (mely a tudatot jellemzi) nem ugyanabban a rendszerben fut le, mint a kommunikációról kommunikációra történő haladás. A tudat sohasem képes önmagát teljesen átfordítani kommunikációba. Egy kommunikatív sorrendiség minden pillanatában több a tudat, mint amit kommunikálni képes. Csak a kommunikációval «kezdődik» a társadalom; a gondolat mindig a tudatba bezárva marad. Ha ezt az eszme-futtatást elfogadjuk, úgy már nem olyan meglepő, amikor *Luhmann* – provokatív éltől nem mentesen – így fogalmaz: csak a kommunikáció képes kommunikálni, s az ember hozzágondolja a magát.” (12) Mivel a kommunikáció valószínűtlen (nem bizonyos a megértés!) és tervezhetetlen irányú folyamat, ezért a társadalmi-kulturális evo-

lúció során kialakulnak azok a közegek, melyek erősíthetik a kommunikáció valószínűségét (ilyen például a nyelv vagy a könyvnyomtatás).

A luhmanni rendszer- és kommunikációelmélet ismertetése után a tanulmány röviden kitér a szociokulturális evolúció elméletére, mely a szerkezetváltozásokat magyarázza a variáció – szelekció – restabilizáció szelektív mechanizmusainak megkülönböztetésével. „Evolúcióról akkor beszélhetünk, amikor szerkezetváltozások a variációk, szelekciók és restabilizációk nem egyeztetett összjátékából alakulnak ki, mely események nem tervezhetők, nem is prognosztizálhatók.” (13) Luhmann elmélete tehát az evolúciót nem egyenesvonalúan növekvő differenciálódásként értelmezi, hanem a differenciálódási formák változásaként írja le. Ez egyben azt is jelenti, hogy ami az evolúció során nem választódott ki, az nem tűnik el, hanem megmarad lehetőségként. Ugyanakkor a szelekciót maga a rendszer irányítja és azokkal az összefüggésekkel stabilizálódik újra, melyek fenntartják az autopoieízist.

Karácsony András tanulmányának zárófejezete a konstruktivista elképzelések határfel-tételeire utal. Rendkívül fontos annak hangsúlyozása, hogy több összetevő (például a hagyomány) gátat szab a valóságkonstrukciók végtelenségének. Nem véletlen tehát, hogy ezen a ponton – Gadamerhez kapcsolódva – megfogalmazódik a hermeneutika illetőségi köre is, hiszen egy adott hagyomány „erőteljesen összehangolja a valóságkonstrukciókat.” (14)

Átgondolt szerkesztői stratégiára vall, hogy a bevezetőnek szánt részek és Luhmann dolgozatai közé beékelődik egy függelék, amely az autopoietikus felfogás alapfogalmainak definícióit tartalmazza. Ez nemcsak a kötet olvasását könnyíti meg, hanem egyben hozzájárul az előfeltevések „tisztázásához” is, ami elengedhetetlen feltétele a konstruktivizmus-ról szóló beszéd kialakításának. Ugyanakkor a Függelék szerepeltetése azért is indokolt, mert több olyan kifejezést definiál, melyek más diszkurzusban más-mást jelentenek („elvárás”, „értelem”, „kód”, „program” stb.). E „szótár” használata emellett megkönnyíti a konstruktivista fogalomrendszer elsajátítását, miközben azzal is szembesül olvasója, hogy a tanulmányok állításai folyamatosan aktualizálják az előfeltevéseket, így „értelmük” folyamatos interakcióban bontakozhat ki.

A kötet második részében Niklas Luhmann Szociális rendszerek című könyvének három részlete kapott helyet. Ezek az autopoieízis, az értelem és a társadalom fogalmának értelmezhetőségére épülnek. Luhmann az önreferenciális rendszerek struktúráképző folyamatait a komplexitás és a környezetre való nyitottság szempontjai mentén fejti fel. Kitér arra a dilemmára is, mely a csatlakozóképesség elsajátítása, az egyoldalú ellenőrzésről való lemondás és az önmegfigyelés differenciaképző eljárása során nyílik fel a szociális és pszichikai rendszerek szerveződésében: „Az önmegfigyelés egyúttal az autopoieízis operatív mozzanata, mert az elemek reprodukciója során biztosítani kell, hogy ezek az elemek a rendszer elemeiként, és ne valami másként reprodukálódjanak. Az önreferenciálisan zárt rendszereknek ez a koncepciója s ilyen felfogása nincs ellentmondásban a rendszerek környezetre való nyitottságával. Az önreferenciális művelési mód zártsága sokkal inkább a lehetséges környezeti kapcsolatok kibővítésének a formája. Ez a forma – azáltal, hogy a műveletek meghatározására alkalmasabb elemeket hoz létre – fokozza a rendszer számára lehetséges környezet komplexitását.” (15) Luhmann interpretációja ezen a ponton eltér azon klasszikus elméletektől, melyek szembeállítják egymással a zárt és nyitott rendszereket; de Maturana felfogásától is, aki a rendszer és környezete kapcsolatába mindenkor beleérti a megfigyeltőt mint önálló rendszert. Luhmann szisztémájában ez a kapcsolat az értelem alapzatát feltételezi: „Az értelem minden belső műveletnél lehetővé teszi a magára a rendszerre, valamint a többé-kevésbé feldolgozott környezetre vonatkozó utalások folyamatos együttvitelét.” (16) Az értelem evolúciójának ilyen jellegű felfogása teszi lehetővé a szociális és pszichikai rendszerek komplexitását, mert azok magát az önreferenciát is értelem formájában dolgozzák fel; azaz „az értelem a világ formájává válik számukra, és ezzel fogják át a rendszer és környezet különbözőségét.” (17) Az értelemrendszerek vi-

lágkonstituáló stratégiái ugyanakkor feltételezik magának az értelemnek a destabilizációját az önreferenciális folyamatok révén. Pontosabban: a statikusságtól való mindenkori elmozdulás szükségszerűségét. Az értelem tehát folyamatos mozgásként jelenik meg a rendszer számára, mely biztosítja az önreferenciális szerveződés aktualitás-feldolgozását és a differenciákra vonatkozó információáramlást. „Végezetül, az értelem mint evolúciós universalis az önreferenciális rendszerképződés zártsága tételének is megfelel. Az önreferenciális rend zártsága itt azonos jelentésűvé válik a világ végtelen nyitottságával. Ez a nyitottság ugyanis az értelem önreferenciális jellege révén jön létre, és általa folyamatosan újraaktualizálódik. Az értelem újra és újra értelemre utal, és sohasem valami másra az értelemszerűből kiindulva. Az értelemhez kötött rendszerek ezért nem képesek az értelemmentes átélésre és cselekvésre.” (18)

Luhmann rendszerelmélete a fentiekből kiindulva megkísérli értelmezni a társadalom fogalmát mint a szociális teljességének az egységét. „(...)a társadalom az az átfogó szociális rendszer, mely minden szociális magába foglal, és ezért nem ismerhet szociális környezetet. Ha mégis felbukkan valami, ami szociális – ha tehát újszerű kommunikációs partner vagy téma merül fel –, akkor a társadalom bővül általuk. Hozzánőnek a társadalomhoz. Nem helyezhetők kívülre, nem kezelhetők a társadalom környezetének ügyeként, mert a társadalom mindaz, ami kommunikáció. A társadalom az egyetlen szociális rendszer, amelynél ez a különös tényállás fellép.” (19) Mindebből következik, hogy a társadalom nem képes kommunikálni környezetével, saját működésén belül nem létezik környezeti kapcsolat; vagyis teljes mértékben zárt rendszer és ez különbözteti meg minden más rendszertől. Ugyanakkor a társadalom képes érzékelni környezetét, mindenkor rá van utalva azokra az érzékelőkre, melyek közvetítik számára a környezetet. „Ezek az érzékelők az interpenetrációk (kölcsonös áthatások) teljes értelmében felfogott emberek mint pszichikai és testi rendszerek.” (20) Vagyis az interpenetráció jelensége teszi lehetővé, hogy az autopoietikus rendszerekben megnyíljanak a környezeti kapcsolatok. Ez azt is jelenti, hogy „(...)az információk műveleti folyamatba rendezésének funkciósjai egymástól elválasztottként álljanak fenn és ennek ellenére mégis összekapcsolódnak; vagyis olyan rendszerek jönnek létre, melyek környezetükre való vonatkozásukban egyszerre zártak és nyitottak. (21)

A rendszerszintű megfigyelések alapjelenségeinek kifejtése után a kötet harmadik része az autopoiézisz gyakorlati következményeit alkalmazza a jogra, annak szerveződésére és hermeneutikájának leírására. Luhmann *A jog szociológiai megfigyelése* című tanulmánya a jogrendszer társadalmi funkcióját értelmezi. Eszerint a jognak környezetéhez való viszonyában nincs sem jogi inputja, sem jogi outputja: „A jogi követelmény a rendszer egységét és zártságát szimbolizálja.” (22) A tanulmány a normativitás elvárás módusának funkcióját járja körül; a joggyakorlatot olyan autopoietikus rendszerként értelmezve, melyben folyamatosan variálódik a normatív elvárás szerkezet.

---

*A rendszerszintű megfigyelések alapjelenségeinek kifejtése után a kötet harmadik része az autopoiézisz gyakorlati következményeit alkalmazza a jogra, annak szerveződésére és hermeneutikájának leírására. Luhmann *A jog szociológiai megfigyelése* című tanulmánya a jogrendszer társadalmi funkcióját értelmezi. Eszerint a jognak környezetéhez való viszonyában nincs sem jogi inputja, sem jogi outputja: „A jogi követelmény a rendszer egységét és zártságát szimbolizálja.” (22) A tanulmány a normativitás elvárás módusának funkcióját járja körül; a joggyakorlatot olyan autopoietikus rendszerként értelmezve, melyben folyamatosan variálódik a normatív elvárás szerkezet.*

---

nan nyeri pozitívását, hogy magára a jogra támaszkodik; ugyanakkor a jog „saját érvényességi elvének instabilitására” (23) alapozódik, hiszen mindenkor csak a következő döntés érvényes. A jogszolgáltatás tendenciaváltozásai mindazonáltal legitimációs deficitekhez vezethetnek, hiszen „a jog pozitívításának kérdése a jogrendszer számára megválaszolatlan kérdés, mivel e kérdésben sohasem kerül sor döntésre.” (24) Luhmann tanulmányának zárása a rendszer reflexiójáról áttér a helyes döntés kérdésének vizsgálatára, mely a jogdogmatika szerkezeti változásait érinti. Elsősorban arra utal, hogy a következményekhez való igazodás egyidejű elvárása és lehetetlensége miatt tekinthető rendszerspecifikumnak a jog döntéseméletében.

A kötetben szereplő utolsó Luhmann-szöveg A jog mint szociális rendszer címet viseli. A tanulmány a jogot olyan, a társadalomban létező rendszerként értelmezi, amely saját kóddal rendelkezik: „A kódolás döntő jelentőségű a jogrendszer szempontjából, mivel a rendszert saját, belsőleg létrehozott kontingenciával látja el. Mindaz, ami a jogi relevancia területére belép, vagy jogos, vagy jogtalan; és ami e kódnak nem engedelmessé válik, az csak akkor lehet jogilag jelentékeny, ha a jogosságra és jogtalanságra vonatkozó döntések esetén előzetes kérdésként relevánssá válik.” (25) A jog ilyen jellegű működésének következményeit Luhmann írása a rendszerhatárokon keresztül mutatja be; ott válik érzékelhetővé ugyanis a jog specifikus szűrőhatása. Luhmann gondolatmenete világossá teszi, hogy az adott rendszeren belüli kommunikáció fenntartása (a jogászok érvelése) szociológiai szempontból redundanciák összjátékára, a műveletek meglepetéshatásának csökkentésére alapozódik. E variabilitásnak köszönheti a rendszer, hogy érvelési kultúrája képes megnyitni a jog szisztémáját a merev környezeti rendszerekhez történő alkalmazkodás számára. A jogrendszer autopoietikus felfogása teszi lehetővé Luhmann szerint annak összekapcsolását a társadalmi evolúció elméletével. A tanulmány zárófejezetei az epigenetikus módon végbemenő evolúció során kialakult intézményesülés és kiválasztódás folyamatait értelmezik a joggyakorlat időbeli változásának függvényében. Eszerint a variáció és a szelekció elkülönülése, a reflexiók lehetőségek kialakulása vezet el a jogi tudás komplexszé válásához. Érdekes, hogy Luhmann történeti példái között olyan is akad, amelynek interpretációja rokonítható Foucault egyes meglátásaival. Az ókori Athén joggyakorlatának rövid ismertetése ugyanis párhuzamba állítható Foucault Oidipusz király-elemzésével, amely szintén a jogi struktúrák megváltozására hívja fel a figyelmet az adott korszakban. (26)

A társadalom és a jog autopoietikus felépítése című tanulmánykötetben szereplő írások (27) bizonyossá teszik, hogy a szociális rendszerek megfigyelésének elméletében és gyakorlatában olyan paradigmaváltás zajlott le, melynek reflektált nyelvi hozadéka alapvetően járul hozzá az autoritatív sémák lebontásához. Luhmannat parafrázálva: talán itt nyílik először lehetőség arra, hogy „a szociológiai leírásban mutatkozó tempóvesztést” (28) ellensúlyozza elvárás és tapasztalat kölcsönhatása; vagy e kölcsönös áthatás „illúziója”.

Jegyzet

(1) NIKLAS LUHMANN: *A szociológia és az ember*. ford.: Bittera Dóra. in: U. ó.: *Látom azt, amit te nem látsz*. Osiris Kiadó. Bp., 1999. 126. old.

(2) NIKLAS LUHMANN: *Szociális Systeme*. Suhrkamp. Frankfurt a. M., 1985.

(3) A borítón a felépítése szó, míg a belső címlapokon a felépítettsége kifejezés szerepel.

(4) CS. KISS LAJOS: *Bevezetés*. in: A társadalom és a jog autopoietikus felépítése. Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából. szerk.: Cs. Kiss Lajos és Karácsony András. ELTE. Bp., 1994. 7.

(5) Uo. 8. old.

(6) Uo. 9. old.

(7) NIKLAS LUHMANN: *A szociológia és az ember*. 128. old.

(8) SIEGFRIED J. SCHMIDT: *A világunk – és ez minden*. ford.: Hárs Endre. Helikon 1993/1. 14. old.

(9) KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Az új kritika dilemmái*. Balassi Kiadó. Bp., 1994. 103. old.

(10) KARÁCSONY ANDRÁS: *Konstruktivizmus a társadalomelméletben*. in: A társadalom és a jog autopoietikus felépítése. 18. old.

- (11) Uo. 21. old.
(12) Uo. 24. old.
(13) Uo. 25. old.
(14) Uo. 27. old.
(15) NIKLAS LUHMANN: *Szociális rendszerek. Autopoiézisz.* ford.: Cs. Kiss Lajos. in: A társadalom és a jog autopoietikusan felépítése. 36. old.
(16) Uo. 37. old.
(17) NIKLAS LUHMANN: *Szociális rendszerek. Értelmelem.* ford.: Cs. Kiss Lajos. in: A társadalom és a jog autopoietikusan felépítése. 39. old.
(18) Uo. 40. old.
(19) NIKLAS LUHMANN: *Szociális rendszerek. Társadalom.* ford.: Karácsony András. in: A társadalom és a jog autopoietikusan felépítése. 45–46. old.
(20) Uo. 47. old.
(21) Uo. 47. old.
(22) NIKLAS LUHMANN: *A jog szociológiai megfigyelése.* ford.: Karácsony András. in: A társadalom és a jog autopoietikusan felépítése. 51. old.
(23) Uo. 54. old.
(24) Uo. 54. old.
(25) NIKLAS LUHMANN: *A jog mint szociális rendszer.* ford.: Karácsony András. in: A társadalom és a jog autopoietikusan felépítése. 57–58. old.
(26) V. ö.: MICHEL FOUCAULT: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák.* ford.: Sutyák Tibor. Latin Betűk. Debrecen, 1998. 23–43. old.
(27) A kötetben az említettek kivül két olyan tanulmány szerepel még, melyekre e rövid ismertetés nem tudott kitérni. Mindkettő szerzője Gunther Teubner. A Társadalomirányítás reflexív jog révén című dolgozat az említett megfigyelésekből kiindulva elsősorban a rendszer-autonómia kérdése köré szerveződik, az információ és az interferencia jelenségei felől közelít a szociális rendszerek elemi nyitottságához. A Vajon hiperciklikus-e a jog? című tanulmány mindenekelőtt Luhmann tételeinek értelmezése kapcsán jut el a jog struktúráinak, folyamatainak, határainak és környezeteinek hiperciklikus felfogásáig, a reprodukív összekapcsolódás formáinak körkörös alakzataiig. A kiadványt bibliográfia, név- és tárgymutató egészíti ki.
(28) NIKLAS LUHMANN: *A konstruktívizmus megismerésprogramja és az ismeretlenül maradó realitás.* ford.: Kiss Lajos András. in: U. ö.: Látom azt, amit te nem látsz. 62. old.